

Валентина Скіданова

**ГУМОР У ФОЛЬКЛОРНІЙ ТВОРЧОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

*... Сміх знищує блаженство, яке дається
скорботою серця. Сміх робить душу
неспокійною та грішною.
Сміх позбавляє людину сподівання
на Бога, пускає в непам'ять
смерть та страждання.*

Давньогрузинський збірник «Поучение отцов»

Науковці з найдавніших часів і до нинішніх відзначають велике значення гумору в житті людей. Звісно, що кожна людина – представник певної культури. Саме соціальне середовище, культура, що виростила її, детермінують системи національної особистості. Тому все нове, що створюється державними та адміністративними структурами у країні, яка швидко змінюється, повинно спиратися на свою історію, свою національну культуру, традиції [3, с. 26]. Роль та значення фольклорної творчості в своїх працях неодноразово аналізували М. Костомаров, В. Ф. Горленко, В. Ю. Келембатова, О. М. Кравець, Д. Угринович, М. Еліаде, В. Г. Кушнір, Р. Ф. Кирчів, І. Крип'якевич, В. Родзикевич та ін.

Основна ціль цієї статті – показати присутність, а також особливості гумору в українській культурі, а саме в народній творчості, звертаючись передусім до українського фольклору.

Сміх підіймає того, хто сміється, над об'єктом сміху. Сміх над собою підіймає людину над самим собою. Він виявляє силу людської особистості при всієї її слабкості. Це ж відноситься і до особистості цілого народу. Може бути ця здатність, сміючись усвідомлювати свої недоліки і разом з цим стверджувати свою справжню гідність, – це одна з важливих причин життєстійкості любого народу. Іронічна самокритика – це форма психологічного захисту. Колись Ходжа Насреддін, коли сміялися з нього, починав також сміятися з себе, і сміх недругів замовкав [1, с. 10]. Це обумовлює основну задачу статті – показати, звертаючись до фольклорної творчості українського етносу, вміння сміятися над собою і разом з собою.

Мотиви народної творчості завжди в усі часи були

підпорядковані світогляду, були його джерельним витокком. «Будь-яке мистецтво, будь-яка наука, – це засіб спілкування людей між собою. Тому ефективність та інтенсивність спілкування знижується і може зійти нанівець, якщо виникає сумнів у правдивості сказаного, у щирості змалюваного. Тому все повинно бути пропущено крізь деформуючий фільтр гумору [7, с. 52]. Саме у фольклорі яскраво висвітлила себе специфіка українського етносу, ті особливості, якими український народ вирізняється з-поміж інших.

Звісно, що фольклор виник дуже давно (до виникнення писемності) і був чи не єдиним джерелом нагромадження та передавання інформації. Виникнення фольклору пов'язується з порою, коли людина вперше почала сприймати навколишнє середовище як певну систему, якою, окрім людини, були і сонце, і місяць, і земля, і явища природи, і звичайно, боги, які впливали на функціонування цієї системи [4, с. 100]. Слід виділити, що однією з характерних ознак фольклору є його анонімність, тобто втрата авторства в процесі побутування, що водночас є і процесом колективного творення. Яскравим виявом колективності творення у фольклорі, досить вільного ставлення до тексту є наявність різновидів тих чи інших творів. Варіантність як одна з головних ознак фольклору стосується всіх його родів і видів – віршових – поетичних і прозових – оповідних. Багатоваріантність фольклорних творів зумовлена і такою специфічною рисою народнопоетичної творчості, як імпровізаційність, тобто співтворчість у процесі виконання.

Ще однією специфічною особливістю фольклору є його усність – усна форма творення, побутування, синхронна і діахронна передача, тобто поширення творів фольклору в певний час і його різночасова передача від покоління до покоління.

По суті, характерними особливостями усної народної творчості, що відрізняють її від інших форм народної культури і, зокрема, від такої спорідненої з нею сфери художньої словесності як література, ми можемо виділити – усність і значимість пам'яті у творенні, побутуванні і передачі фольклорних творів, колективний характер народної творчості, а отже, й не визначеність індивідуального авторства – анонімність; пов'язаність побутування і розвитку з певними народними традиціями, усталеними стереотипами, естетичними нормами, формами, критеріями – тобто

традиційність у поєднанні з поповненням у процесі виконання додатковими елементами – імпровізаційністю, чим у свою чергу зумовлюється і така специфічна риса, як різноманітність текстів, мелодій більшості фольклорних творів – їх варіантність [5, с. 565].

У наші дні перелічені ознаки фольклорності зазнають певних змін. Так, поширення фольклорних творів може відбуватися не лише в усній, а й письмовій формі, а також за допомогою сучасних засобів комунікації – преси, радіо, телебачення. Також частіше фіксується авторство, оскільки творець може записати твір. Сюди ж відносять і твори літературного походження тих авторів, що творять у дусі фольклорної поетики. У цьому процесі новітнього фольклоротворення може більш чи менш виразно простежуватися співвідношення і взаємозалежність індивідуального і колективного, традиційного і новітнього. Однією з умов входження твору в фольклор є й його побутування за законами усної традиції.

Залежно від розмаїття змісту і формальних ознак багатогранний і багатоплановий національний фольклорний матеріал можливо класифікувати за типами, родами і видами.

Український фольклор складається з двох великих підрозділів:

1) поетичного, що найяскравіше виражений у пісенності;

2) прозового, що об'єднує різні оповідні види художньої народної творчості – це казки, легенди, перекази, усні оповідання, анекдоти.

Можна вирізнити і третій тип художньої словесної творчості – драматичний, що виступає як у формі окремих діалогів, п'єс і сценок для народного театру, ігор, вертепу, так і діалогів у віршованих і прозових фольклорних творах [5, с. 566].

Поетичний фольклор складається з різних видових груп. Це – народні пісні. За походженням, змістом, часовою і функціональною прив'язкою весь цей народнопісенний матеріал, поділяється на низку груп і циклів. До найбільшої з них належать обрядові пісні, які поділяються на календарні обрядові, сімейно-обрядові [5, с. 567]. Вони належать до найдавнішої верстви фольклору взагалі й української усної народної творчості зокрема. В своєму змісті, мелодиці, формальних ознаках вони донесли багато елементів архаїки, тому що здавна перебувала під охороною обряду, становила з ним неподільну цілісність, яка оберігалась народними традиціями. На це звертали увагу такі дослідники українського

фольклору, його обрядової форми: В. К. Борисенко, О. М. Кравець, З. Е. Болгарович, О. В. Курочкін та ін.

Окрім обрядових пісень, в українському фольклорі треба виділити велику групу не обрядових пісень. До них відносяться: народні думи, історичні пісні, балади, соціально-побутові, ліричні пісні з особистого і родинного життя, жартівливі й танкові пісні, колискові й дитячі, набожні, лірницькі пісні [5, с. 575].

Жартівливі і гумористичні пісні складають значну частину народнопісенного репертуару. Їх можливо віднести до різних груп народних пісень, у тому числі й до обрядових. Особливо насичені жартівливо-гумористичним елементом короткі одно- і двострофові пісеньки – співанки, що часто виконуються як приспівки до танцю. Найбільш поширені з них коломійки, козачки, частівки [5, с. 578].

Великою і істотною частиною фольклорної творчості є прозовий фольклор. Окрім своєї естетичної, розважальної функції він виконував пізнавальну та інформативну функцію. Прозові жанри фольклору утверджували гуманістичні принципи життя людської чесноти.

Залежно від історичної долі народу, особливостей суспільних і політичних процесів, культурних впливів, зв'язків з фольклорами інших народів народжувалися нові твори, зазнавали змін, збагачувалися новими темами, сюжетами, мотивами, образами або вилучалися з ужитку і забувалися попередні набуток усної народної словесності. Але народна пам'ять зберегла найбільш цінні надбання фольклору, все те, що було пов'язане із буденним життям, обрядовими і звичаєвими традиціями, що не переставало потішати і задовольняти потреби українського народу. Так, деякі свята українського народу зв'язані з рядженими, які є традиційними учасниками народних свят і обрядів, що змінювали свій зовнішній вигляд за допомогою одягу або масок. У давнину рядження виконувало важливі релігійно-магічні функції, але з часом цей звичай перетворився на веселу розвагу, маскарад. Найдавніші маски традиційного рядження українців зооморфні: є коза, ведмідь, журавель, бик, кінь; з культом предків пов'язані антропоморфні маски Діда і Баби, а також маски змішаного походження (наприклад, чорта). Популярними були побутові маски (Маланка, Василь), соціальні (Козак, Солдат, Пан та ін.), професійні (Лікар, Коваль та ін.) та ін. [6, с. 182].

Згадаємо і Вертеп, відомий як пересувний ляльковий театр, з яким виступали на ярмарках, міських та сільських майданах, а частіше ходили по хатах у святкові дні. Якщо в Західній Європі Вертеп довгий час функціонував у лоні церкви, то у східнослов'янських народів він від самого початку мав тісний зв'язок із театральньо-видовищною культурою. В різних регіонах України Вертеп виглядав неоднаково.

На Західній Україні Вертеп, з яким ходили колядувати, був невеликий за розмірами і нескладний за виконанням. Своєю формою він нагадував селянську хату або церкву. На Східній Україні з Вертепом колядували рідко. Це був справжній двоповерховий театр ляльок, який представляв певне досягнення народного мистецтва. На першому поверсі ставили побутово-пародійні сценки, інтермедії світського характеру, а на другому – розігрували сюжети різдвяного євангельського циклу. Вертепне дійство супроводжувалося танцями та піснями. Але поруч із ляльковим Вертепом побутовували специфічний фольклорний театр костюмованих виконавців, відомий під різними назвами: «Королі», «Городи», «Ангели», «Пастирі» тощо [6, с. 186–187]. Отож, структура традиційного рядження та Вертепу по-своєму відображала реальний світ соціально-побутових відносин та своєрідний карнавалізм деяких сторін життя українця.

Таким чином, у різних місцевостях України не в однаковій мірі поширювалися і збереглися ті чи інші види фольклору. Але, незважаючи на певні регіональні особливості фольклорної традиції та багатомікове політичне розчленування України, усна народна словесність українського народу здавна базувалася і розвивалася на спільній загальнонаціональній основі. Головними чинниками цієї спільноти є мовна і загальнокультурна єдність українського народу та його національна ментальність.

Носіями та розповсюджувачами творів фольклорної прози були мандрівні веселуни – розважальники і скоморохи, які згадуються вже в давньоруських джерелах. Вони були дуже популярні серед народу. «Як плясці або гудці, або хто інший закличе на ігрище або на яке зборище ідолське, то всі туди біжать, радуєчись» [2, с. 34].

Крім того, слід відмітити, що певний репертуар творів фольклорної прози завжди побутовували в колі сім'ї, в більшому чи

меншому гурті. Ними забавляли дітей, розважалася молодь на вечорницях і досвітках, а також вони побутовали і серед старших людей.

Як і в народній пісенності, у фольклорній прозі значне місце займають гумористичні твори – різні сміховинки, веселі оповідання, жарти і найбільшою мірою анекдоти.

Саме в анекдотах виявляються багаті засоби української сміхової культури, невичерпного гумору. Вони оперативно відгукувалися на насущні потреби буття, як суспільного, так і побутового. В цьому легко переконатися на прикладах сьогодення, різні явища якого знаходять негайний відгук в анекдотах. Вони не тільки гумористично трактують, висміюють ті чи інші прояви дійсності, представників різних верств суспільства, а й не раз сатирично викривають істотні пороки, засуджують демагогів, брехунів, п'яниць, ледарів. Не обминали анекдоти навіть високо поставлених державних діячів, політиків тощо.

Значне місце в українському фольклорі займають короткі народні влучні вислови – афоризми, які в образній, зручній формі (найчастіше в віршованій чи напіввіршованій) передають глибокі й цікаві за змістом та яскраві за звучанням думки. Це прислів'я і приказки, загадки, прокльони, формули побажання, привітання і та ін., які наповнені не тільки мудрістю народу, але й гумором.

Так, прислів'я і приказки, в яких сконцентровано життєву мудрість і філософію народу, його гумор, своїм мовним багатством і змістовим розмаїттям охоплюють усі сторони життя людини, її погляди на світ, суспільні явища, громадські та родинні взаємини. В них узагальнено багатовіковий господарський досвід народу («Літом хто гайнує, той зимою голодує»); звичаєво-правові й виховні настанови, повчання («Труд чоловіка годує, а лінь марнує», «Вірний приятель, що найліпший скарб», «Добра жінка і лихого чоловіка направить»); засуджуються людські вади («Лихий чоловік у громаді, що вовк у отарі», «Хитрого чоловіка, як потайного собаки, бережись») та ін. [5, с. 581–582].

Важко провести чітку межу між прислів'ям і приказкою. Якщо особливістю приказки можливо назвати те, що вона звичайно додається до сказаного, як афористична ілюстрація, то прислів'я, на наш погляд, є певним узагальненням. Але частіше приказка є скороченим прислів'ям.

Давній і розповсюджений вид народної творчості де також ми можемо знайти елементи народного гумору – це загадки. Це стислий вислів віршем або ритмізованою прозою з дотепним запитанням, відповідь на яке міститься в образних натяках на нього («Мовчить, а сто дурнів навчить», «Чотири чотирнички, п'ятий Макарчик»). Загадування і відгадування загадок було однією з форм народних розваг, засобом тренування розуму, пам'яті й кмітливості в дітей, вважалося ознакою мудрості і дотепності.

Цінність усіх цих творів усної народної словесності в тому, що, з одного боку, вони засвідчують ступінь духовного розвитку народу, є виразником творчої сили його уяви та глибоко вкоріненої туги за красою, з другого, – вони були тією скарбницею, в якій збереглися скарби народної мови, тим джерелом, з якого українські письменники з різних часів черпали теми, образи, помисли до своїх творів. Прикладом може бути творчість І. Котляревського з його «Енеїдою», в якій він з гумором висвітлив обставини українського суспільного життя після зруйнування Запорозької Січі. Також слід звернути увагу й на його «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника», в яких І. Котляревський теж вдається до гумору, що своїми коріннями уходить до фольклорних засад. Гумористично-сатиричний тон, до якого вдавався І. Котляревський, наслідують ще ряд українських письменників. Це й П. Гулак-Артемівський, Е. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко та ін. «В протилежність музиці, в протилежність живопису та кіно, література здібна проковтнути та переварити, – пише М. Уельбек, – посмішку і гумор у необмеженої кількості» [7, с. 53].

Наша сучасність вносить у фольклорний процес відчутні зміни. Народне поетичне слово своєрідно реагує на все, що діється в нашому житті, дає свою оцінку подіям, явищам і особам – нерідко на відміну від їхнього офіційного трактування. Насильна руйнація усталених норм життя, традицій сімейного і громадського побуту, викорінення старих і насаджування штучних звичаїв і обрядів у недавньому минулому, переслідування носіїв народнопоетичних надбань і культивування зручних для режиму псевдофольклорних новотворів деструктивно впливали на побутування, поширення і функціонування словесності, принижуючи її роль, а також переривали процес успадкування фольклорної традиції.

Звичайно ж за всі часи розвиток фольклору не припинявся.

Різними засобами переказувалися різні твори з традиційного народного репертуару, а також створювалися нові, що відгукувалися на насущні питання життя, виражали народні переживання, думки, настрої.

Серед них і чимало таких, що критично, сатирично трактували соціалістичні перетворення в місті і селі. Це, зокрема, численні частівки, коломийки, анекдоти, приказки за часів Сталіна чи Брежнєва, за поширення яких влада суворо карала. І сьогодні, у зв'язку з недавніми подіями в країні, ми можемо говорити про вибух за характером карнавальної і низової сучасної народної української творчості – від політичної графіки та розмальовування одягу до барабасиків на металевих бочках й ді-джейської обробки відомого виступу про «наколоті апельсини».

Таким чином, огляд українського поетичного та прозового фольклору, що притаманний українському народові, свідчить якою по-справжньому безмежною, багатою, різноманітною та своєрідною за тематикою, напрямкам та гумором була і є українська народна фольклорна творчість.

1. Евреи шугят.– СПб., 1999.
2. Історія української культури.– К., 1994.
3. Колечко В. Роздуми про сучасну українську педагогіку // Рідна школа.– 1999.– № 10.
4. Кушнір В. Г. Народознавство Одещини.– Одеса, 1998.
5. Українське народознавство.– Львів, 1994.
6. Українська минувшина.– К., 1994.
7. Уельбек М. На порозі растерянности // Иностранная литература.– 2002.– № 3.